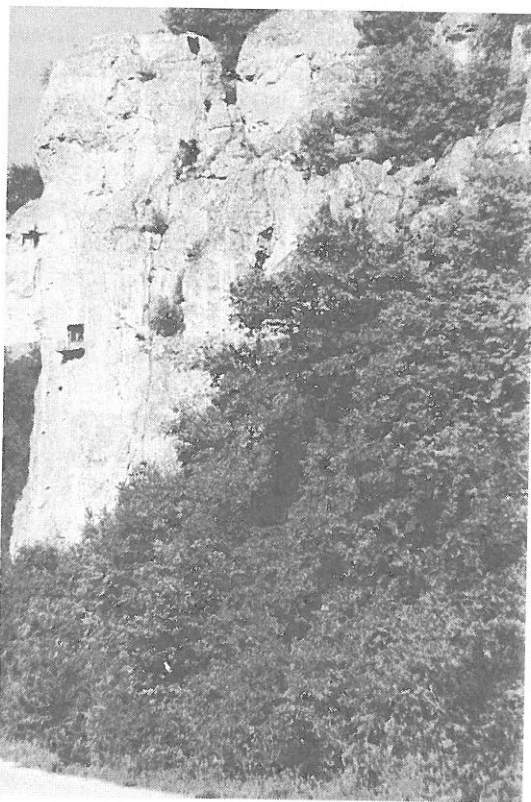

ОПИТ ЗА АРХИТЕКТУРНА РЕКОНСТРУКЦИЯ НА „ЦЪРКВАТА“ ОТ СКАЛНИЯ АНСАМБЪЛ ПРИ С. ИВАНОВО (РУСЕНСКО)

Евгени ДЕРМЕНДЖИЕВ, Диана КОСЕВА (Велико Търново)

Скалният ансамбъл при с. Иваново се намира в живописния пролом на р. Русенски Лом, на 20 км южно от гр. Русе. Няколко десетки килии, параклиси, църкви и различни други помещения са всечени в отвесните скални брегове, наречени „Писмата“, „Пролеза“ и „Стълбицата“. Значителна част от стенописната декорация е оцеляла в скалните църкви, известни като Затрупаната църква, църквата в Господев дол и Съборената църква, датирани в XII–XIV в. Най-силно впечатление обаче прави отлично запазената „Църква“, която се намира на срещуположния ляв бряг на реката (Обр. I). Нейната стенописна украса по тавана, в наоса и притвора и особено ктиторската сцена в преддверието, където е изобразен цар

Обр. I. „Църквата“ – поглед от югозапад

Иван Александър (1331–1371 г.), както и живописиста в параклиса, посветен на св. Герасим Йордански и до днес предизвиква подчертан интерес сред изследователите.

С проблемите на стенописната декорация на „Църквата“, свързани най-общо с иконографията, стила, идентификацията на сцените, програмата, датировката и патронажа се занимават редица изтъкнати български и чужди изкуствоведи¹. Отделно изследване на тези стенописи и връзката им с идеите на исихазма принадлежи на Е. Бакалова, която внася редица корекции в досегашните становища и точно откроява епизодите от цикъла, илюстриран в параклиса, категорично доказвайки, че той е посветен на св. Герасим Йордански². Относно датировката на самите стенописи се оформят две мнения: за първата половина на XIV в.³ и за втората половина на XIV в.⁴, като някои от изкуствоведите предполагат, че патронът на „Църквата“ е била св. Богородица⁵.

За разлика от живописната украса, на проблемите, свързани с архитектурните особености и конструктивни елементи на този храм, не е отделено внимание, като единствено изключение остават кратките бележки на К. Шкорпил и А. Василиев. Точно поради това основната цел на настоящото съобщение е насочена към уточняване мястото на главния вход на „Църквата“ и опит за архитектурна възстановка на подхода към него. За изясняване на така поставените въпроси от значение е да се очертае архитектурната среда на храма, тъй като „Църквата“ несъмнено се явява католикон на манастир, отдалечен на около 0,5 км южно от скалните ансамбли в м. Писмата (Обр. II).

Именно този манастир е изцяло обособен от останалите църкви и помещения и със сигурност може да се разглежда като самостоятелен комплекс. Неговото разположение, план и характерни особености досега обаче не са били обект на конкретно проучване. Тук ще опитаме за първи път да открием основните помещения на този манастир, който впоследствие ще бъде обект на самостоятелна публикация.

Манастирът е изсечен в двете отвесни скални стени „Пролеза“ и „Стълбицата“, надвиснали над левия бряг на р. Русенски Лом. „Църквата“ и другите помещения на комплекса са абсолютно недостъпни, както от речната долина, така и от платото над скалния венец, като единственият подход е от м. Бъзалъка (Обр. II). Само една пътека извежда към входа на манастира в най-тясната част на скалния провлак. В източния край провлакът е изцяло прорязан от естествено разцепване, което допълнително е оформено в изкуствен ров. Най-вероятно тук е била изградена порта, в която може би е имало монтиран механизъм за вдигане на подвижен мост, по който се е преминавало над рова.

Днес не са останали много следи и не се забелязват останки от тази порта, но несъмнено такава е имало, за което подсказват не само ровът в скалата, но и умело използваните природни дадености, осигуряващи отлични възможности за отбрана на скалния комплекс. В случая може да се твърди, че тук има предварително обмислена и реализирана конк-

Обр. II. План-схема на манастира.

1. Ров
2. Параклис
3. Трапезария
4. Магерница
5. Килии
6. Пещери
7. Наземна сграда
8. „Църквата“

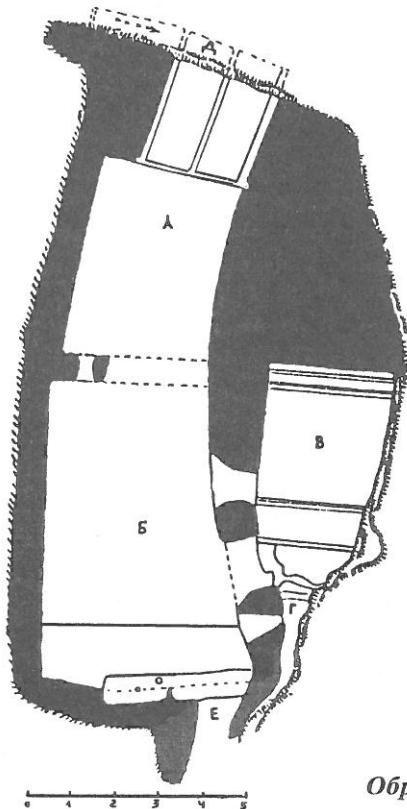
ретна фортификационна идея при планирането и изграждането на манастира с оглед на неговата пряка защита.

Самият манастир се състои от две части, южната от които е изсечена в скалния бряг „Стълбицата“. В източния му склон има няколко помещения⁶, а в западна посока една църква или по-скоро параклис, наречен „Скендерка“⁷. Основната част на манастира се намира от другата страна на рида — т.н. „Пролеза“, накъдето води и главната пътека от портата. (Обр. II). На около 20 м от нея в скалите е всечено обширно помещение, което най-вероятно е манастирската трапезария, а до нея изглежда е магерницата. Няколко други помещения (килии) се виждат високо горе в скалната стена след трапезарията, но от тях са останали само част от тавана и вътрешните им стени.

Пътеката извежда до най-западния край на комплекса, където има още няколко пещери с неясно предназначение. Всъщност този манастир не е бил изцяло изсечен в скалите. Освен скалните помещения той е имал и наземни сгради в подножието на отвесния масив. Северната стена на една от тях е частично вкопана в скалата, точно под „Църквата“, като остава в началото на съвременното стълбище, по което се стига до комплекса. Несъмнено е имало и други подобни постройки, чиито останки и следи от покривните конструкции са затрупани от падналите скални късове.

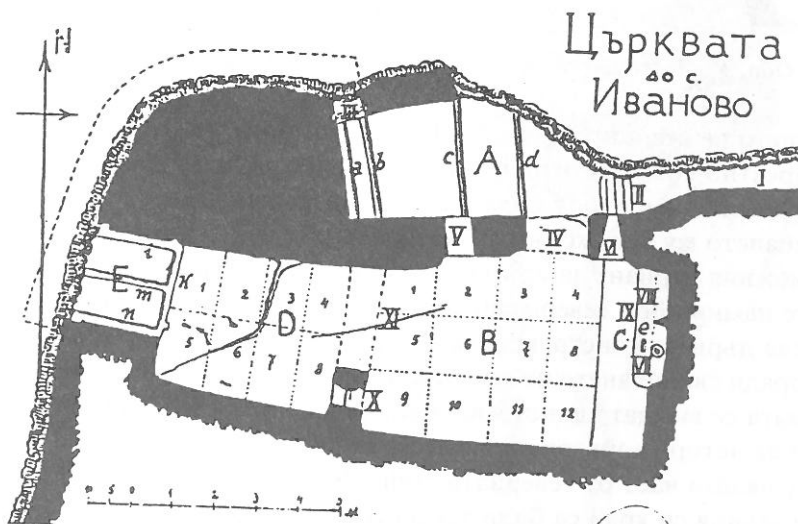
Манастирският католикон — „Църквата“ се намира в самия край на комплекса, там където свършва пътеката. Тя е изцяло изсечена в северната част на отвесен скален нос на височина около 50 м над долината. Планът на „Църквата“ включва еднокорабен наос, притвор, параден входен портал от запад и малък параклис от север. Храмът се е съхранил до днес в много добро състояние, като единствено сектор от северната скална стена на параклиса при олтара и голяма част от тавана са се сринали в пропастта. Голяма скална ивица се е отцепила и при северозападния ъгъл, но понеже там при строителните работи е оставен масивен къс, вътрешния обем на „Църквата“ не е засегнат.

Разглеждайки накратко архитектурата на „Църквата“, А. Василиев единствен се спира най-обстойно на въпроса за подходите към нея⁸ (Обр. IV). Той отбелязва, че в храма се е влизало от запад през дървен балкон, надвиснал над пропастта (Обр. IV—д). Балконът се е свързвал с дървена пътека, закрепена с подпори, забити в скалите. Тя продължавала на юг до хребета, където имало обикновен път. Втория вход в „Църквата“ е бил през параклиса, в който пък се е влизало от изток⁹ (Обр. IV—г). В направените от А. Василиев заключения има няколко основни момента, на които авторът не е обърнал особено внимание. Първо трябва да се

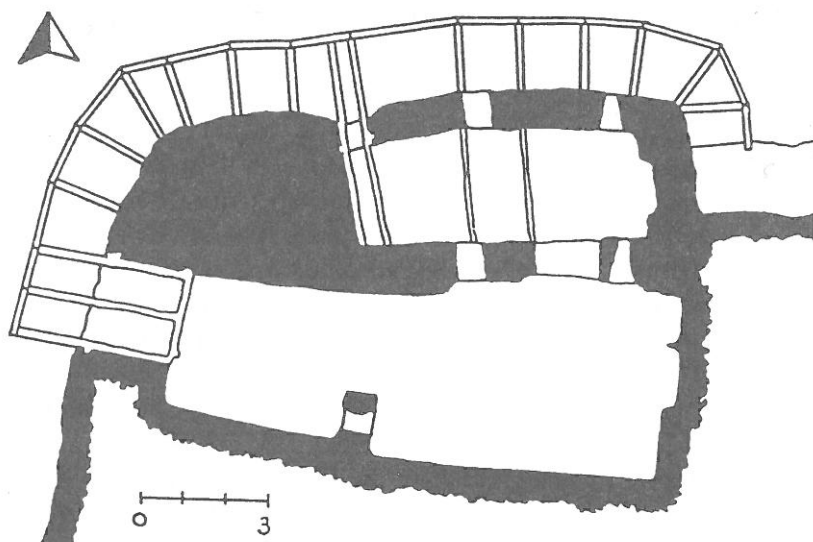
Обр. IV. План на „Църквата“. (по А. Василиев)

посочи, че от указаната от него посока няма никаква възможност за достъп до „Църквата“. Както беше отбелязано при краткото представяне на помещенията и съоръженията на манастира, главния подход към храма е единствено по пътеката от североизток (Обр. II). Скалният масив в южна посока е абсолютно отвесен и няма следи от изкуствена обработка. Изкачването или спускането от върха на скалата до „Църквата“ би могло да се осъществява само с въжена стълба, което не е приемливо за официалния вход на манастирския католикон. Несъмнено посоката на влизане трябва да се търси от другата страна и да има връзка с пътеката от главната порта на манастира. Именно оттук К. Шкорпил предполага, че се е осъществявал подходът към западния вход на храма — „от входната пътека във входната част на „Църквата“ да е имало дървена галерия край скалната стена и край скалния ъгъл към балкона — по която се е влизало направо в нартиката“¹⁰ (Обр. III). Изводът на К. Шкорпил е

Обр. III. План на „Църквата“. (по К.Шкорпил)

абсолютно правилен с едно изключение. Той посочва, че във входната част на Църквата (това всъщност е параклисът) се е влизало от източната част по една пътека чрез четири изтрети стъпала. Това явно не е било възможно по времето, когато параклисът е действал, тъй като от изток се е намирал неговият олтар. Несъмнено първоначално параклисът е имал изцяло вкопана в скалата апсида и самостоятелна скална фасадна стена от север, с няколко прозорчета, без пряк достъп от скалната пътека (Обр. V). В по-късно време източната половина на северната стена и цялата източна стена с апсидата са се срутили в пропастта, и както отбелязва К. Шкорпил в началото на XXв.: „частите от нея се търкалят по

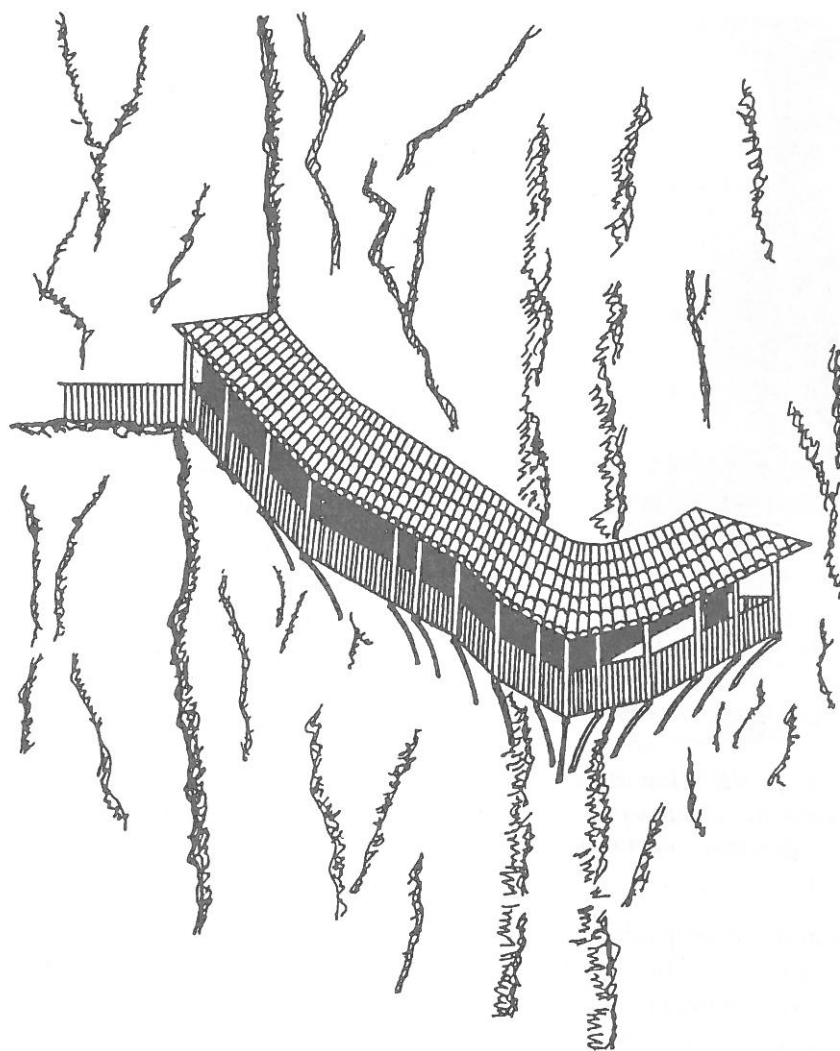

Обр. V. Възстановен план на „Църквата“ (Е. Дерменджиев)

подножието на скалната стена.¹¹ Именно тогава пътеката е била прокарана директно през мястото на апсидата, а изтритите стъпала показват, че „Църквата“ се е използвала дълго след събарянето на параклиса и превръщането му във входно предверие. При това положение единствено възможния вариант за връзка между пътеката и входа на параклиса, който се намира при северозападния му ъгъл е наистина допълнително изградена дървена конструкция, както предполага К. Шкорпил (Обр. V).

Поради свиличането на скалния масив в този сектор следите от конструкцията се виждат единствено по пода на параклиса (Обр. IV—а, в, с, d). Това са четири хоризонтални жлеба, вкопани в скалата, които излизат пред оцелялата част от северната стена. В тях са били поставени греди, които в задния си край са били заклени в специални гнезда в скалата, а отпред са се издавали на 1,50—2 м пред фасадата на параклиса (Обр. V). Върху тези конзоли са били наковани надлъжни греди, талпена настилка и вертикални дървени стълбове, които са поддържали покривната конструкция на тази външна свързваща галерия. Конзолно издаващите се греди са били допълнително подпрени отдолу с наклонени подкоси (Обр. VI).

Галерията е започвала от края на скалната пътека и е извеждала към северния вход на параклиса (Обр. V). Самият параклис е свързан с наоса на църквата, посредством отделен вход, но това не е бил единственият вход на католикона. Това се доказва със сигурност от самостоятелния параден портал от запад на притвора, където се намира ктиторският портрет на цар Иван Александър (Обр. VII) и от жлебовете в пода на

Обр. VI. Северна и западна фасада на „Църквата“ с проходната галерия – реконструкция. (Е. Дерменджиев)

помещението (Обр. IV—i, k, m, n). Посочените факти несъмнено доказват, че откритата дървена галерия е продължавала пред цялата северна фасада на храма и е завършвала при парадния портал така, както е показано на представената архитектурна реконструкция (Обр. V, VI). Следите от носещата конструкция не могат да се видят на място, тъй като северозападният ъгъл на скалния нос се е откъснал и сега лежи в подножието на масива, до началото на съвременното стълбище. В предната част на големия скален блок има изсечен жлеб за тази конструкция.

Обр. VII. Цар Иван Александър с макета на „Църквата“ — детайл от ктиторската композиция в парадния портал.

ито добре се очертават в горните външни ъгли на портала. В предния си край те са стъпвали на стълбовете, закрепени на конзолите, а отвътре са подпрени в рамката на външната двукрила врата. Ребрата на покривната конструкция, върху които е била накована обшивката и наредени керемидите са монтирани в издълбани в скалата четвъртити дупки, разположени на известна височина над хоризонталните греди (Обр. VI).

В подкрепа на предложения опит за архитектурна реконструкция на подходите към църквата и параклиса ще опитаме да изтъкнем някои важни съображения за разположението на тяхната стенописна декорация. Най-напред ще се спрем на входа от запад към притвора и наоса на църквата. Точно тук, върху северната стена на очерталото се преддверие, е изобразена ктиторската композиция (Обр. VII). Независимо от пораженията през годините ясно личи фигурата на владетел, показан в цял ръст с корона на главата. Въпросът с идентификацията на царското изображение пръв засяга А. Василиев, отбелязвайки, че освен името Йоан (което и днес добре се чете) е видял и две букви — А и Х (сега твърде избледнели), въз основа на които приема че ктиторът е цар Иван Александър¹².

Всъщност, както беше вече отбелязано в началото на миналия век тази скала си е стояла на мястото, поради което К. Шкорпил посочва, че „и по върха на скалния ъгъл личат дупки от подпорни диреци.“¹²

Следите от конструкцията пред западната фасада на Църквата показват някои характерни особености, които се различават от тези в другия сектор или са унищожени. Така например конзолните греди в пода на портала в задния си край не са били законтрени в гнезда, изсечени в скалата (както в параклиса), а са били подпрени в тавана чрез вертикални стълбове, които всъщност представляват рамката на вътрешната двукрила врата. Покривната конструкция на разглежданата външна галерия се е състояла от хоризонтални греди, жлебовете за ко-

Царят поднася в протегнатата си настрани дясна ръка макета на скалната църква към почти изцяло унищожената днес фигура на светец, представен непосредствено до входа. Лявата ръка на владетеля, свита в лакътя пред гърдите също поддържа макета, като допълва жеста, с който той поднася църквата към нейния патрон. От лявата страна на царя е представена Богородица, най-вероятно седяща на трон, доколкото може да се съди за това по твърде избледнялото и повредено изображение. Това изглежда е причината някои от досегашните изследователи да се подведат, че „Църквата“ е посветена на св. Богородица, както и от факта, че ктиторът не е обърнат към някои от страничните образи, а е представен фронтално. Явно не е отчетено, че жестът при поднасяне на макета на храма е отправен към светеца отляво на владетеля, а не към Богородица (Обр. VII).

Отговорът на въпроса кой е бил патронът на църквата, чиято фигура е почти заличена, дават двете сцени, изобразени върху тавана на преддверието, които представят два от най-съществените моменти, илюстриращи житието на св. Йоан Кръстител. Първата сцена показва светеца, който изобличава цар Ирод заради женитбата със съпругата на брат му — Иродиада. Втората сцена представя мъченическата смърт на светеца. Като се прибави и фактът, че св. Йоан Кръстител е бил и личен патрон на цар Иван Александър, то според нас е най-вероятно църквата да е била посветена на прочутия и много почитан пророк, кръстител и пръв вестител за идването на Христос — св. Йоан Предтеча. В този контекст изписването на ктиторската сцена в тази част на храма очевидно подкрепя извода за представителния характер на входния портал. Не трябва да се пропуска също, че Йоан Кръстител е първият прочут пустинножител и отшелник, както е известно и от неговата иконография. В тази връзка, както и с разпространеното учение на исихастите през XIV в., патронажът му на тази безспорно царска църква в Ивановската скална монашеска колония е напълно възможен. Всъщност, че на този светец е посветена „Църквата“ споменава и К. Тотев, като се основава на двете житийни сцени по тавана на преддверието¹⁴.

По отношение сигурната идентификация на фигурата на патрона единствено смущаващ е червеният цвят на наметалото, който се явява в разрез с иконографията на св. Йоан Кръстител. Ако приемем мнението на А. Василиев, че това е образът на царицата, става странен фактът, че той е по-едър от фигурата на владетеля. Невъзможността точно да се идентифицира въпросното изображение от ктиторската композиция не променя обаче становището ни за патронажа на църквата.

През парадния портал на „Църквата“ се преминава в притвора, по тавана на който е развит в четири реда по две сцени Страстният цикъл, а по северната и южна стена са представени в цял ръст изображения на

отшелници. Стенописите по тавана на наоса са посветени на Празничния цикъл, разпределени в три реда по три сцени, а последният ред съдържа три сцени от Страстната седмица. По южната стена са запазени малки части от три сцени, посветени на кръстната смърт на Христос, а по северната — епизоди свързани с Възкресението. На западната стена на наоса са изписани сцените Бичуване на Христос, Възнесение и традиционно представяната на тази стена композиция Успение Богородично. Важно е да се подчертае, че всички сцени по тавана на портала, притвора и наоса са обърнати в източна посока, т.е. те са съобразени с входа от запад, чиито представителни функции, както вече видяхме е трудно да се оспорят.

По аналогичен начин стенописите от параклиса, посветени на св. Герасим Йордански аргументират наличието на вход на северната стена, откъм външната галерия (Обр. V). Днес добре личат части от широки декоративни ивици, които са опасвали входния отвор. Всички сцени по тавана на параклиса, в северозападната част на който е започвал илюстрираният разказ, са обърнати в посока юг, така че единствено при подход от север те могат да бъдат наблюдавани в правилна посока. По този начин се отхвърля и възможността връзката между наоса и параклиса да бъде единственият вход към последния, тъй като при влизане от наоса в параклиса сцените по тавана остават обърнати наопаки.

Наличието на два различно оформени входа към „Църквата“ показват, че те явно са били използвани по различни поводи. В случая може да се приеме, че парадният портал от запад и подходът към него по външната галерия са служили при тържествени церемонии и процесии, извършвани при посещението на царя, царското семейство и видни гости на манастира и по време на големите християнски празници. През малкия вход към параклиса са преминавали единствено монасите при всекидневните богослужения в храма.

Интересно е, че предложената архитектурна реконструкция на плана на параклиса и свързващата галерия (Обр. V, VI) не намира пълно сходство с изобразената скала в дясната ръка на цар Иван Александър от ктиторската композиция в предверието. (Обр. VII). На този модел са показани северната и западна фасада на „Църквата“. Ясно се вижда, че пред парадния портал от запад и пред северния вход на параклиса има дървени конструкции, наподобяващи самостоятелни покрити балкони, конзолно издадени пред скалния масив, които обаче не са свързани с проходна галерия. В случая може да се приеме, че при представянето на модела на изсечения, навярно с големи царски средства храм, съзнателно са изобразени и двете негови основни части — църквата и параклиса, които по друг начин няма как да се предадат поотделно. Всъщност именно така изрично е подчертано, че с царска помощ са направени и двете

помещения, а не само църквата, в преддверието на която се намира ктиторският портрет. Поради това е най-вероятно в действителност свързващата галерия да е била изградена още с изсичането на църквата и параклиса, като е незначителна възможността тя да е правена по-късно. Изобразяването на царския ктиторски портрет в специално оформения за целта портик, който е затварян с парадни двукрили врати, както откъм галерията, така и от страна на притвора несъмнено показва, че още при изготвяне на плановете на католикона предварително е обмислен и решен главният подход именно от запад. И тъй като самото разположение на скалния нос, в който е всечен храмът, изключва достъп от другите страни единственото място откъдето може да се премине към портала е покрай северната фасада на параклиса по изнесена на конзоли дървена галерия, както е показано на реконструкцията (Обр. V, VI).

Тук трябва да се изтъкне една интересна подробност, на която досега не е обръщано внимание. Както вече посочихме, мястото, избрано за католикона, е абсолютно недостъпно и без естествен подход, за разлика от другите скални църкви от Ивановския ансамбъл, които имат преки и удобни връзки със съседните помещения. В случая изпъква и разликата в местоположението на манастира, на който „Църквата“ е католикон и останалите комплекси на отсрещния бряг на реката. Основната част от този манастир, както отбелязахме вече, е изсечена в непристъпните откъм долината отвесни склонове, а единствената пътека към него е пресечена с ров и укрепена с порта.

Особеното внимание, отделено на отбраната на царския манастир, позволява да се допусне, че за защитата на самия католикон също са били взети специални мерки. Към това насочва и самото разположение на църквата, при избора на което е търсено най-недостъпното, естествено защитено място в целия комплекс. Входовете на църквата са изнесени в отвесните стени на скалния нос, на огромна височина над долината и без пряка връзка със скалната пътека. Единственият подход към тях е бил по откритата проходна галерия. В случая е допустимо да се предположи, че в предната част на галерията е могло да има подвижен или разглобяем дървен мост. Вдигането на този мост изцяло би изолирало храма от останалата част на комплекса и би го превърнало в недостъпна при нападение цитадела на манастира. При такъв вариант може да се твърди, че в определени моменти „Църквата“ е била използвана за последно убежище по образец на манастирските пиргове (жилищно-отбранителни кули).

Представената за пръв път архитектурна възстановка на подхода към „Църквата“, като открита, конзолно издадена външна галерия, е направена въз основа на оцелелите в скалата дупки и жлебове от носещата и покривната дървени конструкции. Важни аргументи за защитата на та-

зи реконструкция предоставят, от една страна, ориентарцията на самите фрески спрямо двата входа към църквата и параклиса, а от друга — изобразеният модел на храма в ръката на царя-китор. От особено значение за установяване на характера и предназначението на западния вход на църквата е неговото архитектурно оформление и най-вече киторския портрет, показващи че всъщност това е официален портал на храма. Именно затова точно тук е изобразен патронът на църквата — св. Йоан Кръстител, а по тавана и вероятно по южната стена е имало сцени от неговия житиен цикъл. Несъмнено допълването на резултатите от архитектурните наблюдения с тези от живописната декорация доказва правилността на предложената възстановка, за която нямаме запазени паралели в българските земи.

Направената реконструкция на фасадите и подходите на „Църквата“ от Ивановския скален ансамбъл, защитена с данните от анализа на фреските показва, че при изследването на другите скални обекти трябва да се проучват както запазените стенописи, така и архитектурните особености, планировката и следите от допълнителни съоръжения, които единствено биха могли да очертаят най-пълно истинския облик и да разкрият характера на средновековните скални църкви.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Василев, А. Ивановските стенописи. С., 1953, 25—37; Grabar, A. Les fresques d'Ivanovo et l'art des Paleologues. — Byzantion, 1957, 581—590.; Грабар, А. Стенописите в Иваново и изкуството на Палеолозите. — Избрани съчинения. Т. I, С., 1983, 235—241; Н. Ангелов. Към историята на скалния манастир при с. Иваново. — Археология, 1962, кн. 3, 16—20; Бичев, М. Стенописите в Иваново. С., 1965; Velmans, T. Les fresques d'Ivanovo a la peinture byzantine la fin du Moyen age. — Journal des savantes, Paris, 1965, 358—401; Марди-Бабицова, В. Иваново — уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. — Векове, 5, 1980, 10—14; Мавродинова, Л. Пещерные церкви у села Иваново. — В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. С., 1989, 179—192; Мавродинова, Л. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, 62—68.

² Бакалова, Е. Ивановските стенописи и идеите на исихазма. — Изкуство, 1976, № 9, 14—18.

³ Бичев, М. Цит. съч., с. 38; Velmans, T. Op. cit., p. 388.

⁴ Grabar, A. Op. cit., 581—590; Бакалова, Е., Цит. съч., с. 15; Марди-Бабицова, В. Цит. съч., с. 10; Мавродинова, Л. Пещерные церкви, с. 179.

⁵ Марди-Бабицова, В. Цит. съч., с. 10; Мавродинова, Л. Стенната живопис, с. 63.

⁶ Шкорпил, К. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, 138—139.

⁷ Хаджиев, Г. Н. Кацков. Геолого-структурна обстановка в района на Ивановските скални черкви. — Музеи и паметници на културата, 1980, № 6, с. 34.

⁸ Василиев, А. Цит. съч., с. 25.

⁹ Пак там, с. 25

¹⁰ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 141.

¹¹ Пак там, с. 140

¹² Пак там, с. 141

¹³ Василиев, А. Цит. съч., с. 26.

¹⁴ Тотев, К. Темата за Йоан Кръстител в литературата и изкуството на българското средновековие. — Старобългарска литература, 21, 1987, с. 99.